

УДК 373.2.016:581.54
DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-17>

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ФЕНОЛОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Ірина Овдієнко

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
вул. Тургенівська, 8/14, м. Київ, Україна, 01054,
e-mail: ira-ovd@ukr.net*

У статті подано теоретичний аналіз поняття «екологічна свідомість особистості», обґрунтовано сутність категорії «екологічна свідомість дітей дошкільного віку», визначено феномен «фенологічні спостереження». Актуальність теми зумовлена тим, що в дошкільному дитинстві закладаються основи формування свідомості людини, першим складником якої є екологічні уявлення. Засвоєнню ціннісного ставлення до природи як основи формування екологічної свідомості особистості передусім сприяє цілеспрямоване, систематичне, особистісно-зорієнтоване виховання, що сьогодні має здійснюватися через поєднання педагогічного потенціалу засобів екології та мистецтва.

Визначено, що екологічна свідомість дітей старшого дошкільного віку є інтегративним психічним новоутворенням особистості, яке розвивається під впливом соціокультурних і психічних факторів і проявляється в екологічних знаннях, екологічній діяльності і ставленні людини до природи.

На основі структури (пізнавальний, мотиваційний, поведінковий компоненти) екологічної свідомості виділено основні критерії для оцінювання рівня сформованості екологічної свідомості в дітей дошкільного віку.

Установлено, що велику увагу в роботі з формування екологічної свідомості в дітей дошкільного віку приділяють спеціально організованим фенологічним спостереженнями, так як старший дошкільник, хоча і є свідком змін природи, не завжди здатний їх самостійно побачити.

Фенологічні спостереження – це спостереження за сезонними змінами в природі. Організація фенологічних спостережень у закладі дошкільної освіти дає змогу формувати уявлення про ознаки та властивості об'єктів і явищ неживої природи, характерні особливості зовнішнього вигляду рослин найближчого природного оточення, тварин і птахів, їхні потреби і пристосованість до сезонних змін у природі рідного краю.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна свідомість дітей дошкільного віку, компоненти і критерії екологічної свідомості, еколого-розвивальне середовище, фенологічні спостереження.

Сьогодні в умовах актуалізації питань природозбереження, пошуку шляхів відновлення природних ресурсів України особливого значення серед педагогічних проблем набуває формування в дітей і молоді екологічної свідомості, виховання поваги та шанобливого ставлення до рідної природи.

У Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні серед першочергових завдань дошкільного виховання визначено формування основ екологічної культури, морально-ціннісної орієнтації особистості. Відомо, що цінності є необхідною передумовою розуміння сутності природи, переосмислення власної поведінки в межах гуманістично спрямованих орієнтирів щодо природи. Тому основним предметом екологічного виховання дітей дошкільного віку має стати формування суб'єктивного відображення універсальної цінності природи [2].

Психолого-педагогічні дослідження О. Бондаревської, О. Гончарової, Д. Кавтарадзе, Н. Кондратьєвої, О. Кочергіна, О. Міхєвої, С. Петериної, Н. Рижової та інших дали змогу з'ясувати, що для формування екологічної свідомості потрібно використовувати той пе-

ріод життя людини, коли він особливо сенситивний до сприйняття й засвоєння екологічних знань. Таким періодом є дошкільний вік.

Ефективність впливу довкілля (зокрема природного) на дитину в закладі дошкільної освіти залежить від уміння педагога організувати комфортне еколого-розвивальне середовище, яке максимально забезпечує «занурення» дошкільника в процес емоційно-чуттєвого сприймання, активно-дієвого пізнання та оцінювання природних об'єктів, процесів, явищ. Це, зрештою, ляже в основу формування в неї екологічної свідомості.

У закладі дошкільної освіти велика увага приділяється формуванню в дошкільнят елементарних екологічних уявлень про пори року й сезонні зміни в природі, які формуються в процесі фенологічних спостережень. Саме фенологічні спостереження дають змогу встановлювати взаємозв'язки та залежності між станом організмів та екологічними факторами. Фенологічні спостереження – це один із найрезультативніших методів формування екологічної свідомості дітей дошкільного віку.

Загалом у науковій і методичній літературі проблема формування екологічної свідомості дітей дошкільного віку розглянута не повноцінно, тому метою дослідження є проаналізувати теоретичні підходи до розуміння екологічної свідомості дітей дошкільного віку, особливості застосування фенологічних спостережень під час формування екологічних уявлень.

Проблема формування екологічної свідомості досить гостро виникла у ХХ столітті, відколи людство стало усвідомлювати згубні наслідки своєї діяльності, які призвели до екологічної кризи в цілому світі. Прояви цієї кризи ми спостерігаємо в різноманітних сферах життєдіяльності: забруднення навколишнього середовища, зникнення низки тварин і рослин, нераціональне використання природних ресурсів тощо. Тому закономірним є те, що в наш час активізувалися філософські, екологічні, психологічні та інші дослідження, пов'язані з необхідністю розуміння взаємодії людини зі світом природи.

Екологічна свідомість – це сукупність уявлень про взаємозв'язок людини з природою, про наявне ставлення людини й суспільства до природи, про відповідні стратегії й технології взаємодії з нею [12].

Екологічна свідомість будується на розумінні зв'язку рослин і тварин із зовнішніми умовами, їх пристосованості до середовища проживання; на усвідомленні специфіки всього живого і його самоцінності, залежності життя тварин і рослин від впливу факторів зовнішнього середовища й діяльності людини; на розумінні початкової краси явищ природи та живих істот, якщо їхній розвиток відбувається в повноцінних природних або спеціально створених умовах.

З *педагогічного погляду* (Е. Гірусов [5]) екологічна свідомість розглядається як сукупність поглядів, теорій, емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства і природи в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних природних можливостей. Критеріями екологічної свідомості є знання законів природи та її розвитку, практична діяльність, заснована на почутті відповідальності й любові до природи.

З *морально-етичного погляду* екологічну свідомість розглядають як ступінь моральності людини й суспільства загалом, моральний закон, духовне освоєння навколишнього світу як реального явища, що розвивається на основі аналізу реальних процесів, які відбуваються в природі й суспільстві, практичної діяльності, гуманності та співчуття (Л. Архангельський [1]).

Із *соціально-психологічного погляду* (В. Зінченко [6]) екологічна свідомість – почуття спільності людини з природою, напрям діяльності на захист природи, ставлення до діяльності й умов, у яких вона знаходиться, визначення й досягнення завдань, визначення своїх дій і співвіднесення їх із діями інших людей.

Педагоги і психологи, розглядаючи екологічну свідомість із різних боків, мають спільну думку, що вона включає пізнавальну, моральну свідомість і психічний стан людини. Відмінності полягають у підходах до визначення основи екологічної свідомості, тому

різними дослідниками вона розглядалася неоднаково, найчастіше предметом дослідження був один із компонентів екологічної свідомості:

- пізнавальний (екологічне уявлення про взаємозв'язки людини з природою й у самій природі),
- емоційно-ціннісний (ставлення до природи як рівного партнера у взаємодії з людиною і сприйнятті її як цінності),
- рефлексивно-регулятивний (готовність до активної екологічної діяльності) [4; 5].

Найбільш сприятливим періодом у житті людини для формування й розвитку екологічної свідомості є дошкільний вік.

Саме в дошкільному періоді в дитини починає розвиватися емоційно-ціннісне ставлення до навколишнього світу, відбувається формування основ екологічних позицій особистості, які проявляються у взаємодії дитини з природою, в усвідомленні єдності з нею. Завдяки цьому можливе становлення екологічної свідомості в дошкільнят (О. Білан [3]).

М. Поддяков указував, що однією з рис розумового розвитку дошкільників є те, що розрізнені уявлення про окремі предмети та їх властивості починають об'єднуватися в ще не досконалі, але цілісні знання. Саме в дошкільному віці, зокрема старшому дошкільному віці, вперше з'являється можливість відображення важливих залежностей живої й неживої природи [11].

За даними психологів (Н. Лаврентьєва [7], М. Поддяков [11] та інші), у процесі предметно-чуттєвої діяльності дитина-дошкільник може виділити істотні центральні зв'язки явищ у певній галузі дійсності й відтворити їх в образній формі – у формі уявлень. Такі уявлення можна використовувати як ядро, що поєднує окремі конкретні знання в систему. На основі системи конкретних уявлень відбувається вихід за межі безпосередньо сприйнятого, тобто виникає узагальнене поняття про єдиний процес.

Також діти в старшому дошкільному віці накопичили вже досить великий обсяг знань про природу. Трудова діяльність у природі ускладнюється: діти самостійно й охоче піклуються про тварин, доглядають рослини і спостерігають за їх розвитком і ростом. У дітей формуються емоційно-вольові якості, такі як ініціативність, відповідальність, самоорганізація, самоконтроль. Установки екологічної поведінки змінюються, обґрунтованість оцінки призводить до формування аргументованості й переконаності у виборі поведінки. З огляду на вікові характеристики дошкільнят, до яких належать вразливість та емоційна чуйність, виховання і становлення екологічної свідомості (відповідальності, гуманності, любові до рідної природи) має відбуватися через співчуття, співпереживання (Н. Лисенко [8] та інші).

Отже, екологічна свідомість дітей старшого дошкільного віку є інтегративним психічним новоутворенням особистості, яке розвивається під впливом соціокультурних і психічних факторів і проявляється в екологічних знаннях, екологічній діяльності та ставленні людини до природи.

На основі структури екологічної свідомості виділяють основні критерії для оцінювання рівня сформованості екологічної свідомості в дітей дошкільного віку (таблиця 1).

Цілком актуальним і вагомим є твердження З. Плохій, що «чим вищий рівень знань дітей про природу, тим більше вони виявляють пізнавальний інтерес до неї, орієнтуючись на стан і благополуччя самого об'єкта, а не на оцінювання його дорослими» [10, с. 13]. Учена наголошує: «У дошкільнят важливо сформувати найперші наукові уявлення про взаємозв'язки між живими організмами та природним довкіллям. Наявність таких знань допомагає зрозуміти, як тісно взаємодіють між собою всі компоненти природи і як людина й інші живі організми залежать від природного середовища». На думку дослідниці, з набуттям екологічних знань у дітей формуватиметься розуміння самоцінності природи, відчуття себе її частиною [10, с. 17].

Таблиця 1

Компоненти і критерії оцінювання екологічної свідомості дітей дошкільного віку

Назва і зміст компонента	Критерії оцінювання
<i>Пізнавальний компонент</i> Екологічні уявлення про взаємозв'язки людини з природою й у самій природі	Рівень сформованості екологічних уявлень про середовище життя і його фактори
	Рівень сформованості екологічних уявлень про живу й неживу природу
<i>Емоційно-ціннісний компонент</i> Емоційно-ціннісне ставлення до природи	Місце природи в системі ціннісних орієнтацій у старших дошкільників
	Емоційно-ціннісне ставлення до природи
<i>Рефлексивно-регулятивний компонент</i> Екологічно-відповідальне ставлення до природи	Рівень сформованості уявлень про правила, норми взаємодії з природою
	Рівень уявлень про раціональний вплив людини на природу, спонукання до дії щодо збереження природи

У ході багаторічних досліджень З. Плохій довела, що для формування екологічних уявлень дітям необхідні знання, які допоможуть їм розібратися в складній системі зв'язків і залежностей, що існують у природі, а також у впливі на неї діяльності людини. Такі знання мають бути систематизованими, варто підводити дітей до формування узагальнених уявлень світоглядного характеру. Учена переконливо довела, що змістовою основою усвідомленої екологічно доцільної поведінки дітей у природному середовищі є екологічні уявлення про взаємозв'язки в природі [10].

Велику роль у роботі з формування екологічної свідомості в дітей дошкільного віку відводять спеціально організованим спостереженнями (сезонним), так як старший дошкільник, хоча і є свідком сезонних змін природи, не завжди здатний їх самостійно побачити. Щоб показати дитині закономірності росту й розвитку всього живого, залежність стану людини від сезонно мінливих факторів зовнішнього середовища, в дитячому саду організовуються фенологічні спостереження.

Фенологічні спостереження – це цілеспрямований та організований процес сприйняття періодичних змін, які відбуваються в світі рослин і тварин. Фенологічні спостереження є найбільш доступним методом роботи з дітьми старшого дошкільного віку. Перевагою таких спостережень є також легкість в організації (наприклад, організація спостережень у куточках природи), які не вимагають різноманітних специфічних пристосувань і пристроїв.

Досвід фенологічних спостережень передбачає оволодіння дитиною системою навичок набуття знань, естетичного досвіду, балансу естетичних вражень, необхідних для подальшого духовного розвитку. Діти дошкільного віку мають розвинутий і закладений самою фізіологією дитини пізнавальний інтерес, зокрема, до довкілля. Саме в цьому віці вони сприймають світ загалом, що сприяє формуванню системних знань і становить основу екологічного світогляду.

Психологами доведено, що в дітей перших семи років життя мислення є наочно-дієвим і наочно-образним. Отже, педагогічний процес у дитячому садку в основному повинен будуватися на методах наочних і практичних. Щоб формування екологічної свідомості було ефективним, у роботі з дітьми необхідно приділяти особливу увагу проведенню спостережень за об'єктами живої й неживої природи.

На думку О. Терентьєвої, включення дитини до активних видів діяльності в процесі фенологічних спостережень спонукає до пізнавальної та соціальної активності; виховує позитивне ставлення до довкілля. Використання елементів проблемного навчання під час спостережень за сезонними змінами дає змогу успішно впливати на мотиваційну сферу,

а отже, і на формування мотивів екологічно доцільної поведінки [13, с. 12]. Мотивація є найбільш складною структурою особистості дитини, що впливає на формування природознавчої компетенції, але тільки вона забезпечує здатність надавати особистісного смислу подіям і власній діяльності дитини в довкіллі, сприяє виробленню особистісних життєвих цілей і ціннісних орієнтацій.

Спеціально створене освітнє середовище для фенологічних спостережень може включати в себе фенологічний куточок (із різними предметами, інструментами та обладнанням для фенологічних спостережень); город на вікні (особливо для закладів дошкільної освіти в селі); календар сезонних змін у природі (розміщується в групі за порами року); щоденники спостережень тощо.

Фенологічна робота в закладі дошкільної освіти включає в себе щоденне спостереження за погодою протягом одного тижня кожного місяця, розглядання природних об'єктів у межах ділянки й околиць дитячого садка, а також щоденну роботу з календарем [9].

Фенологічне спостереження дає можливість показати дітям природу в природних умовах у всьому її різноманітті, в найпростіших наочно представлених взаємозв'язках. Багато зв'язків і відносин природних явищ доступні безпосередньому спостереженню, зримі. Пізнання зв'язків і відносин формує розуміння природи й усвідомлення ролі в ній людини. Систематичне використання фенологічних спостережень в ознайомленні з природою привчає дітей придивлятися, помічати її особливості, зумовлює розвиток спостережливості, усвідомленого ставлення до природи.

Отже, проведений нами аналіз робіт зарубіжних і вітчизняних авторів показав, що екологічна свідомість дітей старшого дошкільного віку є інтегративним психічним новоутворенням особистості, яке розвивається під впливом соціокультурних і психічних факторів і проявляється в екологічних знаннях, екологічній діяльності і ставленні людини до природи.

Велику увагу в роботі з формування екологічної свідомості в дітей дошкільного віку приділяють спеціально організованим фенологічним спостереженнями, так як старший дошкільник, хоча і є свідком змін природи, не завжди здатний їх самостійно побачити.

Фенологічні спостереження – це спостереження за сезонними змінами в природі. Організація фенологічних спостережень у закладі дошкільної освіти дає змогу формувати уявлення про ознаки та властивості об'єктів і явищ неживої природи, характерні особливості зовнішнього вигляду рослин найближчого природного оточення, тварин і птахів, їхні потреби і пристосованість до сезонних змін у природу рідного краю.

Список використаної літератури

1. Архангельский Л.М. Социально-этические проблемы теории личности. Москва: Мысль, 1988. 253 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. Київ: Редакція журналу «Дошкільне виховання», 2003. 243 с.
3. Білан О.І. Екологічне виховання дітей дошкільного віку. Львів, 1996. 71 с.
4. Воедилова И.А. О формировании экологического сознания студентов педагогического вуза. URL: <http://os.x-pdf.ru/20pedagogika/339551-1-0-formirovaniiekologicheskogosoznaniya-studentov-pedagogicheskogo.php/>.
5. Гирусов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы. Философские проблемы глобальной экологии. Москва, 1983. С. 145–153.
6. Зинченко В.П., Моргунов В.Б. Человек развивающийся: очерки психологии. Москва: Тривола, 1994. 301 с.
7. Лаврентьева Н.Г. Экологическое воспитание дошкольного возраста: учебно-методическое пособие. Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2002. 168 с.

8. Лисенко Н.В. Еко-око: дошкільник пізнає світ природи: навчально-методичний посібник. Київ: Слово, 2015. 352 с.
9. Методика ознайомлення дітей з природою: хрестоматія / наук. ред. та упоряд. Н.М. Горопаха. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2012. 432 с.
10. Плохій З.П. Формуємо екологічну компетентність молодшого дошкільника: навч.-метод. посіб. до Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». Київ: Світич, 2010. 117 с.
11. Поддъяков Н.Н. Основные проблемы умственного воспитания дошкольников. Обучение и воспитание дошкольников в деятельности. Москва: А.П.О., 1994. 92 с.
12. Психологический словарь / под ред. В. Зинченко, Б. Мещерякова. Москва: Педагогика-Пресс, 1999. 440 с.
13. Терентьева Е.Ю. Учебно-методический комплекс дисциплины «Методы феномониторинга». URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/2414>.

FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS OF PRE-SCHOOL CHILDREN AGE BY MEANS OF PHENOLOGICAL OBSERVATION

Iryna Ovdiienko

*National Pedagogical Dragomanov University,
8/14, Turgenivska Str., Kyiv, Ukraine, 01054,
e-mail: ira-ovd@ukr.net*

In this article the theoretical analysis of the concept of ecological consciousness of the person is presented, the essence of the category “ecological consciousness of children of preschool age” is substantiated, phenomenon of phenological observations is determined. The urgency of the theme is due to the fact that in the preschool child lay the foundations of the formation of human consciousness, the first component of which is the environmental representation. The assimilation of the value attitude towards nature, as the basis for the formation of the ecological consciousness of the individual, is primarily facilitated by the purposeful, systematic, personality-oriented education that today must be carried out through a combination of the pedagogical potential of the means of ecology and art.

It is determined that the ecological consciousness of children of the senior preschool age is an integrative psychic neoplasm of the individual, which develops under the influence of socio-cultural and psychological factors and manifests itself in ecological knowledge, ecological activity and the relation of man to nature.

Based on the structure (cognitive, motivational, behavioral components) of environmental consciousness, the main criteria for assessing the level of formation of ecological consciousness in preschool children are highlighted.

It has been established that an important role in the work on the formation of ecological consciousness in children of preschool age is given by specially organized phenological observations, since a senior preschool child, although witnessing changes in nature, is not always able to see them on their own.

Phenological observation is the observation of seasonal changes in nature. The organization of phenological observations in the institution of pre-school education allows us to form an idea of the features and properties of objects and phenomena of inanimate nature, characteristic features of the appearance of plants of the nearest natural environment, animals and birds, their needs and adaptation to seasonal changes in the nature of their native land.

Key words: ecological consciousness, ecological consciousness of children of preschool age, components and criteria of ecological consciousness, ecological development environment, phenological observations.